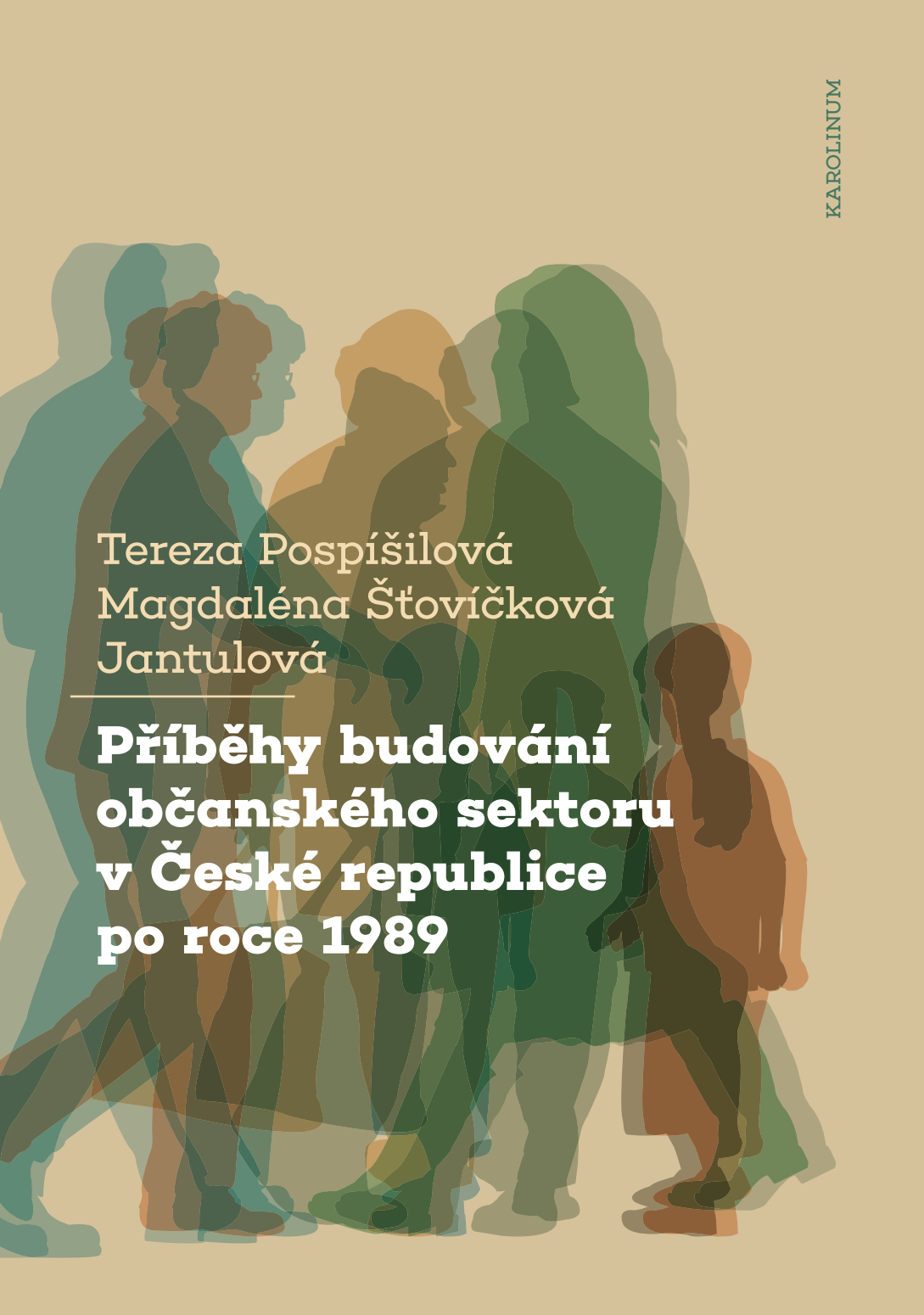

Tereza Pospíšilová
Magdaléna Štovičková
Jantulová

**Příběhy budování
občanského sektoru
v České republice
po roce 1989**

Příběhy budování občanského sektoru v České republice po roce 1989

Tereza Pospíšilová

Magdaléna Šťovíčková Jantulová

Recenzovali:

prof. PhDr. Karel B. Müller, Ph.D.

doc. PhDr. Pavol Frič, Ph.D.

Na vznik této publikace byla poskytnuta institucionální podpora
z programu Progres Q20 „Kultura a společnost“ FHS UK.

Úvodní slovo Jan Sokol

Vydala Univerzita Karlova, Nakladatelství Karolinum

Redakce Alena Jirsová

Grafická úprava Jan Šerých

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Vydání první

© Univerzita Karlova, 2019

© Tereza Pospíšilová a Magdaléna Šťovíčková Jantulová, 2019

ISBN 978-80-246-4427-1

ISBN 978-80-246-4439-4 (pdf)

Charles University
Karolinum Press 2019

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

Obsah

Předmluva (Tereza Pospíšilová)	7
Úvodní slovo (Jan Sokol)	9
Budování občanského sektoru v České republice v 90. letech 20. století perspektivou příběhů	12
ČÁST 1: SOUVISLOSTI BUDOVÁNÍ OBČANSKÉHO SEKTORU	17
1.1 Definice a témata ve studiích občanského sektoru	18
1.1.1 Vymezení pojmů: občanská společnost, občanský sektor, neziskové organizace	18
1.1.2 Rok 1989 jako mezník vývoje občanského sektoru: zlom nebo kontinuita?	21
1.1.3 Občanský sektor: jeden nebo několik?	24
1.1.4 Občanský sektor a stát	29
1.1.5 Formování občanského sektoru a utváření kolektivní identity	36
1.2 Občanský sektor 90. let v datech	39
1.3 Historický kontext a institucionální podmínky budování občanského sektoru	44
1.3.1 Vývoj organizované občanské společnosti na území České republiky do roku 1989	44
1.3.2 Podmínky vývoje občanského sektoru po roce 1989	46
1.4 Proč narativní rozhovor a jak mu rozumět: lidský život jako příběh	63

ČÁST 2: PŘÍBĚHY BUDOVÁNÍ OBČANSKÉHO SEKTORU	69
2.1 Rozhovor s Milenou Černou	70
2.2 Rozhovor s Hanou Frištenskou	81
2.3 Rozhovor s Oldřichem Haičmanem	92
2.4 Rozhovor s Janou Hradilkovou	103
2.5 Rozhovor s Jiřím Hromadou	116
2.6 Rozhovor s Boženou Jirků	131
2.7 Rozhovor s Miroslavem Kundratou	141
2.8 Rozhovor s Pavlem Novákem	153
2.9 Rozhovor s Petrem Pajasem	164
2.10 Rozhovor s Jindřichem Petrlíkem	177
2.11 Rozhovor s Miroslavem Pospíšilem	187
2.12 Rozhovor s Janou Ryšlinkovou	200
2.13 Rozhovor s Česlavem Santariusem	210
2.14 Rozhovor s Karlem Schwarzem	217
2.15 Rozhovor s Marií Svatošovou	231
2.16 Rozhovor s Hanou Šilhánovou	240
2.17 Rozhovor s Jiřím Tošnerem	251
2.18 Rozhovor s Petrou Vitoušovou	262
Závěrem	274
Summary	278
Literatura	283

Předmluva

Podnět ke vzniku předkládané publikace přišel poprvé již v roce 2016, když nás na Katedře studií občanské společnosti oslovila kolegyně a zároveň jedna z aktérek rozvoje občanského sektoru po roce 1989, Lenka Deverová, s tím, že by bylo zajímavé zachytit vyprávění „budovatelů“ občanského sektoru z počátku 90. let. Tedy zachytit období, které se stále více vzdaluje, ale které má dodnes význam pro podobu občanského sektoru. Zvažovali jsme, zda se pustit do publikace, která neodpovídala tradičnímu akademickému žánru. Když se na nás po roce znovu obrátila Lenka Deverová a Jiří Tošner s podobným námětem, pochopili jsme, že se nabízí jedinečná příležitost zachytit vyprávění významných osobností rozvoje občanského sektoru 90. let, která mohou být zajímavá a přínosná sama o sobě nejen pro úzkou akademickou komunitu, ale i pro širší odbornou veřejnost. Spolu s kolegyní Magdalénou Štovičkovou Jantulovou jsme začaly probírat cíle projektu, podobu zamýšlené publikace, koho požádáme o rozhovory i metodologické otázky.

Hlavní fáze sběru dat proběhla na podzim 2017. Rozhovory jsme vedly následovně. Tereza Pospíšilová vedla rozhovor s Oldřichem Haičmanem, Pavlem Novákem, Janou Ryšlinkovou, Česlavem Santariusem, Karlem Schwarzem, Marií Svatošovou, Hanou Šilhánovou, Jiřím Tošnerem, Petrou Vitoušovou. Magdaléna Štovičková Jantulová vedla rozhovor s Milenou Černou, Hanou Frištenskou, Janou Hradilkovou, Jiřím Hromadou, Boženou Jirků, Miroslavem Kundratou, Petrem Pajasem, Miroslavem Pospíšilem, Jindřichem Petrlíkem. Přepisy jsme redigovaly společně a na závěr vyprávění si medailonky redigovali sami narátoři, jejichž podněty jsme ve všech případech přijaly. Úvodní kapitolu knihy a první část publikace napsala Tereza Pospíšilová s důležitými

podněty a vstupy od Magdalény Štovíčkové Jantulové, a to kromě částí 1.2.5 a 1.4, kde se role spíše obrátily. Závěr knihy vznikal společně.

Chtěli bychom na tomto místě velice poděkovat všem, kteří se zúčastnili a věnovali do knihy rozhovor. Děkujeme také oběma recenzentům, docentu Pavolu Fričovi a profesoru Karlu Müllerovi, kteří přispěli ke zlepšení kvality publikace, i když odpovědnost za zapracování jejich námětů a připomínek nesou autorky. Přepisy rozhovorů stejně jako anglický překlad shrnutí publikace vznikly díky podpoře z programu Progres Q20 FHS UK (projekty č. 206020/2017/43 a 206020/2018/011). Dále chceme poděkovat vydavatelství Karolinum, které si vzalo téma knihy za své a tuto publikaci vydalo.

Na závěr patří velký dík profesorovi Janu Sokolovi, jednomu ze zakladatelů a prvnímu děkanovi naší domovské Fakulty humanitních studií UK, který se ujal napsání úvodních slov. Když v roce 2002 vyšel na FHS UK sborník textů *Občanský sektor*, jeden z prvních publikačních počinů kolem tehdy nově založené Katedry studií občanské společnosti, profesor Sokol do něj přispěl kapitolou. Jeho účast v nyní předkládané knize, byť jen úvodním slovem, proto vnímáme jako určitou symbolickou linku, která spojuje současnost a minulost zvoleného tématu i pracoviště, které se mu věnuje.

Tereza Pospíšilová

Úvodní slovo

Jan Sokol

Nejpozději v roce 1968 se ukázalo, že napětí mezi aktivnějšími občany a vládoucí mocí čili „režimem“ vzniká ve velmi různých oblastech, které však měly i něco společného. Jejich hlavními nositeli byly skupinky lidí, kterým v režimu nejen něco chybělo a něco přebývalo, ale snažily se s tím také něco udělat. Prvním charakteristickým rysem byl tedy jistý aktivismus, který se snažil působit v rámci platných zákonů a vyhýbal se konspiraci, na druhé straně ale zřetelně chápal, že užitečné změny lze prosazovat jen určitým tlakem.

Lidé už věděli – anebo rychle zjistili – že tlak jednotlivců nic nezmůže, takže je třeba poměrně početných a aspoň elementárně koordinovaných skupin. Přitom tehdejší ústava jakž takž připouštěla petiční právo jednotlivců, i když na nedostatečně loajální petenty (například Chartu 77) často rovnou nastupovala StB. Naproti tomu právo sdružovací už ústava fakticky likvidovala principem „vedoucí úlohy“ KSČ, z níž podle oficiálního výkladu plynulo, že sdružování je možné jen s výslovným souhlasem vedení Národní fronty a v jejím rámci.

Přitom sama Národní fronta, původně určená k regulaci a ovládnutí (ochočených) politických stran, voleb a parlamentu, brzy obsadila i celý prostor občanského sdružování. Do její bohatě rozvětvené hierarchické struktury se totiž vešly i svazy a organizace nejrozličnějších „zájmových činností“ od svazů kulturních přes sportovní a branné, pěstitelské a chovatelské, vzdělávací a mládežnické až po masové svazy odborů, družstev, dobrovolných hasičů nebo rybářů. Každá z těchto organizací, velkých i docela malých, přitom monopolizovala jistou oblast zájmů, které vládní moc podporovala nebo aspoň tolerovala, kdežto sdružování v těch zbývajících bylo z definice protizákonné. Patřila mezi ně například

dobrovolnická sociální pomoc a péče, péče o životní prostředí nebo činnost publikační. Úplně mimo působnost Národní fronty zůstala oblast náboženská, přímo řízená a kontrolovaná orgány státu.

Z povahy věci plyne, že do otevřených konfliktů se nejdříve dostávaly spíš malé skupiny kulturní a umělecké, v roce 1968 se však objevily i vážné pokusy o narušení monopolu Národní fronty vůbec a o sdružování politické. Pod krycím názvem „klubů“ tak vznikl například Klub angažovaných nestraníků KAN nebo sdružení politických vězňů K 231, které ovšem i moc „s lidskou tváří“ ostře odmítala, stejně jako přímočarý pokus o obnovu sociální demokracie. Tak daleko její liberalismus nesaahal a sahat ani nemohl, pokud chtěla vůbec zachovat princip „vedoucí úlohy“.

Po roce 1968 se centrální ovládání veškeré občanské činnosti obnovilo a utužilo, zachovalo si však i jistý prvek řekněme subsidiarity: ústředí Národní fronty neřídilo všechny ty tisíce svazů, oddílů a místních organizací přímo, nýbrž udělalo z nich jakési pašalíky, jež svěčovalo jejich osvědčeným a oddaným členům s poměrně značnou pravomocí. Schopnější mezi nimi, kteří se často přidávali k reformnímu proudu v KSČ, byli po roce 1969 nahrazeni ještě oddanějšími a poslušnějšími, i když také méně kompetentními.

Jenže právě na tyto lokální satrapy jednotlivých odvětví, za tzv. „normalizace“ často ještě neschopnější a tvrdohlavější než dříve, se museli obracet agilní občané v záležitostech svého zájmu a zjišťovali, že takové jednání nikam nevede. Zároveň se ovšem jako „konfliktní“ začaly projevat i zájmy tak obecné, jako je vzduch ve městech a voda v řekách, takže vznikaly i poměrně masové demonstrace, které už nešlo diskreditovat pomluvami na jejich protagonisty. Protože se však týkaly různých problémů, jejich společný jmenovatel musel být hodně obecný. Možná by se dal charakterizovat starým heslem francouzských liberálů „laissez faire, laissez passer“ – i když samozřejmě v jiném významu, než jaký dostalo v ekonomickém neoliberalismu.

Když (doufajme) poslední parlament Národní fronty ještě v listopadu 1989 jako jeden z prvních kroků ústavní proměny zrušil pověstný článek 4 o „vedoucí úloze strany“, fakticky vyhověl tomuto přání, zabil několik nepříjemných much jednou ranou a zároveň znovu otevřel oblast, která v českých zemích přímo kvetla už od poloviny 19. století a později dostala název „občanský sektor“.

Pokud bychom se odvážili celou oblast společenského života a vztahů jednoduše rozdělit, začneme patrně oblastí hospodářství, která produkuje životní potřeby i bohatství společnosti. Na druhém místě bychom

avedli státní moc či vládu, která má svým občanům a obyvatelům zajistit vnější i vnitřní bezpečí a spolehlivé vymáhání dobře ustaveného práva jako nezbytný rámec jejich svobod i hospodářské prosperity. Vláda se má také starat o ty nejslabší, o děti, o nemocné a postižené a o řadu dalších „veřejných statků“, aby se nikdo necítil v beznadějném postavení. To, co zbývá, je téměř nekonečná oblast svobody a stát projevuje svoji důvěru k občanům tím, že ji omezuje co nejméně.

Ke skutečným problémům a nezdarům současné české politiky se přirozeně nikdo nehlásí, zato její nepochybné úspěchy (a to i v měřitelných parametrech, jako je HDP, průměrná délka života, kvalita ovzduší atd.) si chce připsat kde kdo. V úvodu této knížky jsem chtěl připomenout podstatný příspěvek dobrovolně organizovaných občanů k pádu totalitního režimu a k praktické obraně demokracie v následujících letech. Chceme jim poděkovat a popřát, aby se nenechali strhnout vábením populistů a trvali na tom, že svobodu občanů sice zaručuje stát, pěstovat ji však musí občané sami.

14. 6. 2019

Budování občanského sektoru v České republice v 90. letech 20. století perspektivou příběhů

Během posledních desetiletí se zrodil – nebo obrodil – nový ideál, ideál občanské společnosti. Předtím by člověk se zájmem o koncepci občanské společnosti mohl být považován za historika myšlení..., ovšem tento výraz sám o sobě nic živého neevokoval, byl naopak pokryt prachem. Nyní však, z ničeho nic, byl tento výraz oprášen a stal se zářícím emblémem.

Gellner 1997: 7

Občanská společnost byla jedním z prvních hesel proměny české společnosti po kolapsu komunismu v roce 1989. Občanská společnost jako „zářící emblém“ tehdy odkazovala k příkladům z minulosti, mobilizovala současnost a zároveň ukazovala do budoucnosti. Dnes uplynulo téměř třicet let od oněch revolučních měsíců. Zároveň slavíme dozvuky stého výročí založení první republiky v roce 1918, jejíž živé občanské struktury spolkové, nadační a charitativní se staly významným obrazem, ke kterému se dodnes obracíme.

Význam předkládané knihy však není v ohlédnutí se za minulostí. Přestože občanská společnost možná dnes není pojmem, který by hýbal domácí či mezinárodní politikou, je znovu diskutována ve veřejném prostoru u nás i v zahraničí. Znovu se vyjednává role organizací občanské společnosti, znovu se nastoluje otázka, co je občanská angažovanost a v čem je důležitá. Proto má smysl se zabývat občanskou společností a občanským sektorem a snažit se porozumět tomu, jak se v prvním desetiletí po roce 1989 rozvíjel.

Vypravěči a svým způsobem spolu-autory v této knize jsou lidé, kteří v 90. letech zakládali dodnes významné organizace občanské společnosti.

Chtěli pomáhat, rozvíjet služby nebo vyjadřovat a hájit hodnoty, jež považovali za potřebné. Svobodná doba po pádu totality byla pro mnohé z nich také dobou obnovené humanity a zájmu o člověka. Motivovala je možnost dělat věci po svém a vrhali se často do neznámého prostoru a do projektů, kterým obětovali práci a úsilí.

Věříme, že jejich příběhy jsou způsob, jak lze na základě osobní zkušenosti porozumět obecnějším významům.

Předkládaná kniha

Předkládaná kniha je určena širšímu okruhu čtenářů, které zajímá občanská společnost a neziskový sektor, aniž jsou nutně odborníky na tuto oblast. Je určena zájemcům o sociologii, politologii a soudobou historii, učitelům i studentům těchto oborů na vysokých školách i ve vyšších třídách gymnázií. Všem těm, kteří se chtějí podívat na občanskou společnost a neziskový či občanský sektor trochu jinak a porozumět současnému dění z perspektivy prvního desetiletí po revoluci, kdy se všechno zdálo možné.

Na téma občanské společnosti a občanského sektoru existuje celá řada odborných publikací. Zejména v anglosaské odborné literatuře je toto téma předmětem akademických výzkumů i vysokoškolského vzdělávání již desítky let. V domácí literatuře se tomuto tématu věnovaly publikace již ve druhé polovině 90. let (viz přehled českých publikací Šilhánová 1996: 26–39, později např. *Občanský sektor* 2002; Dohnalová 2004; Malý, Škarabelová 2003; Hyánek, Rosenmayer 2004; Rosenmayer a kol. 2004). Předkládaná kniha navazuje na předchozí publikace, které se vývojem občanského sektoru jako celku po roce 1989 zabývaly (např. Vajdová 2005b). Samotný koncept „občanského sektoru“ u nás vychází z perspektivy výzkumů veřejné a sociální politiky, kterým se od druhé poloviny 90. let věnovali zejména Pavol Frič a Martin Potůček (např. Potůček 1997; Frič 1998), jejichž analýzy a přístupy jsou proto pro celkové rámování studie důležité.

Když v roce 2010 v češtině vyšla kniha, která tehdejší poznatky přehledně shrnovala, nesla také titul *Občanský sektor* (Skovajsa a kol. 2010). Tento název v sobě výstižně spojuje dvě velké tradice, ze kterých toto téma u nás i ve světě čerpá svoji dynamiku. Jednak je to koncept občanské společnosti jako svobodného sdružování a aktivit občanů mimo sféru státu a jednak koncept neziskového sektoru jako „třetího“ vedle sektoru státních a tržních institucí, který je partnerem státu při realizaci veřejných a sociálních politik.

Kniha *Občanský sektor* přinesla přehled teorií a definic, ale i historických a současných faktů o občanské společnosti a neziskovém sektoru. Předkládaná kniha tímto směrem nejde. Na *Občanský sektor* volně navazuje, ale přistupuje k tématu z úplně jiného úhlu. Chceme klíčové období utváření občanské společnosti a neziskového sektoru osvětlit prostřednictvím příběhů vyprávěných účastníky tohoto dění. Předkládaná kniha nechce ani nemůže plnit roli systematického historického výkladu, protože stojí na dílčích a individuálně pojatých vyprávěních o tomto období. Naopak právě svébytnost jednotlivých vyprávění je tím, co vidíme jako hlavní přínos studie, a to nikoli z hlediska historického, ale spíše sociologického.

Občanská společnost není možná bez aktivity svých občanů. Aktivní občané jsou „zdrojem a elixírem života občanské společnosti... Bez nich žádná občanská společnost neexistuje“, vyzdvihuje sociolog Pavol Frič (Frič a kol. 2016: 13). V této knize chceme předložit vyprávění těch, kteří v tomto procesu hráli významnou roli, a prostřednictvím jejich vyprávění poodhalit, jak právě tito aktéři vnímají vývoj občanské společnosti u nás po roce 1989. Sami byli aktéry, kteří podobu občanské společnosti v devadesátých letech spoluutvářeli. A od počátku si byli této své role více či méně vědomi. Jak bychom řekli: „dělali to s tím“. S tím, že budují občanskou společnost nebo že tvoří neziskový sektor, což byly pojmy, které již na počátku devadesátých let znali nebo se s nimi brzy obeznámili.

Proto jsme také v názvu knihy použily pojem „budování“, i když může být pro některé čtenáře zatížený konotacemi z doby před rokem 1989, kdy se „budoval“ socialismus, hospodářství i světový mír. Chtěly jsme tím upozornit, že vznik řady nových občanských aktivit a organizací po roce 1989 není možné vnímat jako něco samozřejmého ani automatického, ale že k tomu docházelo díky více či méně strategickému jednání konkrétních aktérů.

Předkládaná kniha se soustředí zejména na období 90. let 20. století. Je to doba bezprostředně následující po revoluci roku 1989, kterou charakterizuje otevřenost struktur a příležitostí a zároveň rychlost a šíře společenských změn, jaké už později neměly obdoby. Devadesátá léta jsou zajímavá i proto, že následovala bezprostředně po roce 1989, a tak spolu s obdobím 80. let vytváří jakési dějinné okolí zlomového roku 1989. Umožňují nám uvažovat o významech roku 1989 jako mezníku zanořeného v dílčích zlomech a kontinuitách.

Devadesátá léta se však dnes již také stávají epochou, která je vnímána jako formativní vzhledem k současným rysům a problémům občanské společnosti. Když se dnes snažíme porozumět například nízké participaci

občanů, začínáme se obracet do 90. let. Zatímco tehdy byla malá účast občanů chápána především jako dědictví komunismu a příčiny se hledaly v době před rokem 1989, dnes je autoři spatřují v tom, jak se občanská společnost vyvíjela právě v devadesátých letech – všímají si zvýšeného důrazu na organizace místo na spontánní aktivismus, tlaku na profesionalizaci nebo přebírání témat a způsobů jejich řešení ze západní Evropy a Spojených států a později vlivu Evropské unie (Frič a kol. 2016).

Perspektiva příběhů¹

V této knize navazujeme na sociologickou tradici, která vnímá lidská vyprávění nejen jako povídání o životě jedinců, ale především jako důležitý zdroj porozumění světu. Příběhy obsahují transformované životní zkušenosti vypravěčů určené posluchačům a čtenářům. Ukazují jejich vnímání každodenního dění i společenských událostí a procesů, na nichž se podíleli.

Každé vyprávění je jedinečné a svým způsobem také výběrové, protože zobrazuje pohled konkrétního vypravěče, jeho či její priority a vidění světa. Každé vyprávění některé aspekty vyzdvihuje a jiné potlačuje nebo vynechává, každé vyprávění představuje vlastní „svět“ vypravěče, spojený s určitými pojmy, slovy a významy. V knize proto kromě příběhů předkládáme i obecnější teoretický a historický kontext, který považujeme za důležitý pro porozumění rozhovorům. Tento námi předkládaný kontext se však od verzí vypravěčů liší ve dvou ohledech:

- zahrnuje širší geografickou a časovou perspektivu vývoje občanského sektoru s důrazem na 90. léta 20. století, což je historická doba, k níž se rozhovory nejvíce vztahují;
- je neosobní, zakládá se na sekundární literatuře z oblasti studií občanské společnosti a neziskového sektoru.

Jednu věc je třeba hned na začátku zdůraznit: vývoj občanské společnosti po roce 1989 nelze vnímat jako konsenzuální projekt vedený jednotnou myšlenkou či plánem. Podíleli se na něm aktéři, kteří občanskou společnost považovali za klíčovou podmínku demokracie, i ti, kteří jí přisuzovali jinou nebo mnohem menší, či dokonce nebezpečnou roli. Podíleli se na něm lidé, kteří se vnímali jako součást občanské společnosti či neziskového sektoru, i ti, kteří pojmy „občanská společnost“,

1 Metodologii se věnujeme samostatně v části 1.4.